

Saamhorigheid, solidariteit of gemeenschapsgevoel? **Ideologisch taalgebruik van hedendaagse Nederlandse politici**

Martijn R. Vroom, Kloosterstraat 4A, 9717 LD Groningen, Martijn_Vroom@hotmail.com
& Gisela Redeker, Rijksuniversiteit Groningen, Postbus 716, 9700 AS Groningen,
g.redeker@rug.nl

1. Inleiding¹

“De diepe overtuiging hebben dat de samenleving het meest gediend is met het leven uit de Bijbelse waarden” (Rouvoet, CU). *“Als progressief liberaal terughoudend zijn als het gaat om de morele taak van de overheid”* (De Graaf, D66). *“Menselijke waardigheid, gelijkwaardigheid en solidariteit als uitgangspunt hebben”* (Kant, SP). Deze uitspraken uit het waarden- en normendebat van de Tweede Kamer in 2002 worden gekenmerkt door een sterke ideologische geladenheid. In dit debat spraken de woordvoerders van alle politieke partijen. Deze brede deelname en de ethische en daarmee tevens ideologische (zie Van Dijk 2002: 223) thematiek maken dit debat bij uitstek geschikt voor onderzoek naar ideologieën in het taalgebruik van hedendaagse politici.

Het politieke klimaat in Nederland is bij het aanbreken van het nieuwe millennium onderhevig geweest aan grote verschuivingen. Deze recente en veelal samenhangende ontwikkelingen in de Nederlandse politiek hebben ervoor gezorgd dat de tegenstellingen tussen de politieke partijen weer zeer actueel zijn. Hoewel *de ideologie* in de jaren tachtig en negentig dood is verklaard door filosofen als Foucault en Lyotard, lijkt het erop dat traditionele ideologieën bezig zijn aan een comeback. Er bestaan uiteenlopende definities voor het abstracte begrip ‘ideologie’. De in dit onderzoek gehanteerde definitie van ideologie luidt:

The mental frameworks—the languages, the concepts, categories, imagery of thought, and the systems of representation—which different classes and social groups deploy in order to make sense of, figure out and render intelligible the way society works. (Hall 1996: 26)

Tegenwoordig is het moeilijker dan voorheen om de Nederlandse politieke partijen in te delen naar een bepaalde ideologische stroming. Tot de jaren zestig werd de Nederlandse samenleving gekenmerkt door verzuiling. Op tal van maatschappelijke niveaus vormden de zuilen eigen belangenorganisaties en verenigingen. Dit gebeurde ook op politiek niveau. De vier belangrijkste stromen bestonden uit katholieken, protestanten, liberalen en socialisten. Door samenwerking tussen katholieken en protestanten ontstond één confessionele zuil. Er zijn dus drie hoofdstromingen, te weten socialisme, liberalisme en confessionalisme.

In deze paper zal ingegaan worden op de relatie die ideologie heeft met taal. Onderzoek naar taalgebruik, retorica en ideologie in de politiek richt zich vaak op totalitaire regeringssystemen (Sauer 1989) of op rechts-extremisten (Billig 1991, Van Dijk 1989). Wij willen laten zien hoe ideologieën naar voren komen in het taalgebruik van Nederlandse politici van confessionele, socialistische en liberale partijen. Na een motivering van onze aanpak door een korte beschouwing over de relatie tussen ideologie en taal, wordt het tekstmateriaal beschreven. De analysemethoden en –resultaten komen in twee aparte secties aan bod. Eerst wordt tekstanalytisch en met een beknopt respondentenonderzoek het gebruik van partijspecifieke woorden en frasen onder de loep genomen; daarna volgt een analyse van ‘ideologische’ stijlmiddelen op woord-, zins- en tekstniveau. We sluiten met een samenvatting en een inhoudelijke en methodologische discussie.

2. Ideologie en taal

Ideologieën kunnen niet bestaan zonder taal. Ze worden gevormd dankzij taal; immers elke gedachte, als die al mogelijk is zonder taal, vervliegt tenzij hij met behulp van taal is uitgesproken of vastgelegd. Niet alleen zou ideologie nooit hebben kunnen ontstaan zonder taal, maar ook kan ze niet blijven bestaan zonder taal. Met andere woorden: het taalgebruik moet de ideologie in stand houden. Het vormen en in stand houden van de ideologie wordt ook wel de creërende en conserverende functie van taal genoemd (Hartveldt 1978: 38).

Ideologieën zijn niet zomaar van teksten ‘af te lezen’ (Fairclough 1995: 71-72); ook moet er gewaakt worden voor subjectiviteit in de selectie en interpretatie van taalgebruikskenmerken. Wel biedt de literatuur over ideologieën aanknopingspunten voor een systematische analyse. Ten eerste kunnen idealen blijken uit het gebruik (of bewust niet gebruiken) van bepaalde, een partij of stroming kenmerkende woorden en frasen (Van Lint 1985: 63; Bolkestein 1998: 58). Bolkestein verwoordt dit als volgt: “Waar de socialist spreekt over *solidariteit*, heeft de liberaal het over *sociale rechtvaardigheid* en gebruikt de christen-democraat *gemeenschapszin*”. Partijen kennen allen hun gemeenplaatsen, die een duidelijk positieve of negatieve gevoelswaarde hebben voor de gebruikers en hun aanhang (Bolkestein 1998: 58).

Ook de door een spreker bewust of onbewust gehanteerde spreekstijl kan volgens auteurs als Bowers (1964: 6) en Van Dijk (2002: 228-232) veel vertellen over een spreker en waar deze voor staat. Burger en De Jong (1997: 23) definiëren stijl als:

De keuze die een schrijver maakt uit mogelijke formuleringen om zijn gedachten vorm te geven. Die keuze heeft betrekking op woorden, zinsbouw en structuur en wordt mede bepaald door onderwerp, doel, publiek en genre. Wanneer de stijl verandert, verandert ook de inhoud.

Dit onderzoek richt zich enerzijds op bepaalde partijspecifieke woorden en frasen, die in uitspraken van politici geïdentificeerd en ter beoordeling aan respondenten voorgelegd zijn, en anderzijds op het gebruik van ‘ideologische’ stijlmiddelen. Om de resultaten te kunnen relateren aan bredere ideologische verschillen, zijn de partijen ingedeeld naar ideologische hoofdstroming. SGP, ChristenUnie en CDA vallen onder de *confessionelen*. *Socialistische* partijen zijn de PvdA, GroenLinks en SP. De VVD en D66 zijn in te delen als *liberalen*; met iets meer moeite wordt ook de LPF hiertoe gerekend.

3. Tekstmateriaal

Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van de handelingen van het ‘waarden- en normendebat’ van 18 december 2002 (beschikbaar op parlando.sdu.nl). Het geanalyseerde tekstmateriaal bestaat uit alle eerste spreekbeurten van de woordvoerders, waarbij de interrupties door anderen zijn weggelaten. In totaal produceren de sprekers in deze eerste termijn 19105 woorden; de kortste tekst heeft 1354 woorden (Mat Herben, LPF), de langste 2818 (Wouter Bos, PvdA). Voor de stilistische analyses zijn 75 fragmenten geselecteerd, met per spreker een minimum van 6 (Agnes Kant, SP) en een maximum van 11 (André Routvoet, ChristenUnie, en Gerrit Zalm, VVD). De politieke domeinen die nadrukkelijk naar voren komen in het waarden- en normendebat kunnen als volgt aangeduid worden: *levensorientatie en politiek, samenleven, ethische en morele zaken, opvoeding en de rol van de politiek*.

4. Partijspecifieke woorden en frasen

Om het gebruik van specifieke woorden en frasen te analyseren zijn per spreker frequentielijsten gemaakt (m.b.v. het programma *Textalyser*, beschikbaar op textalyser.net).

Woorden en frasen zijn geselecteerd door te kijken naar opvallende woorden waarvan vermoed werd dat het om politieke of ideologisch geladen woorden en frasen gaat. Ook komen woorden in aanmerking die exclusief of duidelijk vaker gebruikt zijn door één bepaalde politicus. Door deze selectie zijn woorden die populair zijn bij meerdere, zoniet alle partijen, zoals *vrijheid*, *kinderen*, *veiligheid*, *democratie* en *verantwoordelijkheid*, van de analyse uitgesloten. De selectieprocedure resulteerde in een lijst met 132 woorden en frasen over een breed spectrum van onderwerpen.

Om enige validatie te verkrijgen van de toewijzing van woorden en frasen aan een bepaalde partij of stroming zijn twee toetsen uitgevoerd. Voor een formatieve toetsing (om de uiteindelijke lijst te bepalen) zijn 27 woorden en frasen geselecteerd die opvallen doordat zij exclusief of duidelijk vaker (= minstens twee keer zo vaak als door anderen) door één bepaalde politicus gebruikt worden. Aan zes respondenten is gevraagd om steeds per woord/frase aan te geven van welke politieke partij de betreffende uitdrukking afkomstig was. Dit leidde bij negen items tot goede partij-identificatie (50-100%) en bij 20 items tot goede identificatie met de juiste stroming (zie tabel 1).

Tabel 1: Toewijzing woorden en frasen aan partijen en stromingen (N=6)

Partij	Woorden/frasen	juiste stroming	juiste partij
CONFESIONELLEN		76%	43%
SGP	- zedelijkheid	5	1
	- godzaligheid en eerbaarheid	6	2
	- bekering	5	2
CU	- bijbelse waarden	6	3
	- barmhartigheid	4	1
	- naastenliefde	2	3
CDA	- een stabiel thuisfront	4	4
	- het gezin	5	4
	- beschermwaardigheid van het leven	4	3
SOCIALISTEN		54%	19%
PvdA	- asociaal	3	1
	- sociaal gedrag	4	3
	- collectiviteit	3	1
Groen	- wellevendheid	3	1
Links	- duurzaamheid	4	2
	- onomkeerbare schade*	2	0
SP	- mensen op zichzelf terug werpen	2	0
	- een strijd voor een beter bestaan	3	2
	- solidariteit	5	0
LIBERALEN		50%	35%
VVD	- zelfredzaamheid	5	4
	- erg veel en gedetailleerde wetgeving	2	1
	- overmatige wet- en regelgeving	3	2
D66	- zelfbeschikkingsrechten	1	0
	- democratische en sociale rechtsstaat	5	5
	- het opgeheven vingertje van de overheid	4	3
LPF	- de islamitische zuil	2	1
	- aandringen op integratie	3	1
	- Nederlandse kernwaarden	2	2

**Onomkeerbare schade* is later vervangen door het minder verwarrende *onomkeerbare schade aan de natuur*.

Mede op basis van deze formatieve toets is een definitieve lijst van 18 items (twee per partij) samengesteld. In de validiteitstoetsing werd aan zeven respondenten gevraagd om de items

binnen een stroming aan de juiste partij toe te wijzen. Voor 11 van de 18 items ligt het percentage juiste toewijzingen boven de toevalsverwachting van 33,3% (zie tabel 2). Zij blijken dus een partij-specifieke ‘nestgeur’ uit te stralen. Bijzonder herkenbaar zijn *het gezin* (CDA), *sociaaldemocratisch* (PvdA), *onherstelbare schade aan de natuur* (GroenLinks) en *duurzaamheid* (GroenLinks).

Tabel 2: Toewijzing partijspecifieke woorden en frasen binnen de eigen stroming (N=7)

Partij	Woorden/frasen	% juist
SGP	bekering	71%
	godzaligheid en eerbaarheid	57%
CU	Het leven vanuit de bijbelse waarden	43%
	barmhartigheid	0%
CDA	het gezin	100%
	beschermwaardigheid van het leven	0%
PvdA	sociaaldemocratisch	100%
	de verslonzing van de openbare dienstverlening	29%
Groen Links	onomkeerbare schade aan de natuur	100%
	duurzaamheid	86%
SP	een strijd voor een beter bestaan	71%
	solidariteit	43%
VVD	zelfredzaamheid	71%
	erg veel en gedetailleerde wetgeving	29%
D66	zelfbeschikkingsrechten	43%
	progressief liberaal	29%
LPF	taboe op de stelling dat integratie nieuwkomers wordt bemoeilijkt door de islam	29%
	aandringen op integratie	14%

Door woorden en frasen afkomstig van de verschillende politieke woordvoerders in dezelfde thema's te bekijken en te vergelijken worden exclusief of veelvuldig gebruik of juist het vermijden van bepaalde woorden aan het licht gebracht en kunnen de resultaten worden gerelateerd aan standpunten van de partijen in het betreffende domein.

Bij de confessionele partijen bezigen vooral SGP en ChristenUnie een gemarkeerd ‘christelijk’ of ‘bijbels’ taalgebruik die wat ouderwets aandoet. Voorbeelden hiervan zijn: *prediking, bekering, Godzaligheid en eerbaarheid, christelijke deugdbetrachting* en *barmhartigheid*. De typische confessionele linguïstiek komt vooral naar voren in het domein ‘levensorientatie en politiek’. Voor deze partijen staat het geloof centraal in het dagelijks leven en dit komt sterk naar voren in hun taalgebruik. Het christen-democratische CDA maakt veel minder gebruik van typisch confessionele woorden en frasen. Als Rietkerk (CDA) de Nederlandse cultuur beschrijft, noemt hij als belangrijkste kenmerken pluriformiteit, tolerantie en vrijheid. Geen van deze kenmerken bevat iets christelijks. Het CDA gebruikt beduidend minder christelijke of bijbelse woorden dan de kleine christelijke partijen. Wel zijn sporadisch christelijke termen te vinden in de tekst van het CDA. Voorbeelden zijn *het beheer en bewerken van de schepping, naastenliefde* en *soevereiniteit in eigen kring*. Deze gevallen treden niet alleen minder vaak op, maar doen ook minder ‘zwaar’ aan. Waar het CDA spreekt over *naastenliefde*, heeft SGP'er Van der Vlies het over het veel ‘zwaarder’ en dan ook letterlijk uit de bijbel geciteerde “*Zijn gebod om Hem en de naaste lief te hebben*”.

Het contrast tussen de liberalen en socialisten komt het best naar voren in de domeinen ‘rol van de overheid’ en ‘samenleven’. Historisch gezien zijn dit de grootste verschillen tussen de twee stromingen. Dat deze nog heel actueel zijn, blijkt uit het hedendaags taalgebruik van de politici. Als het gaat om de door de liberalen gewenste terughoudende opstelling van de overheid, hekelen zij *erg veel en gedetailleerde wetgeving*. De socialisten

zijn voorstander van een meer op de voorgrond tredende overheid. Frasen als *de verslonzing van de openbare dienstverlening* (PvdA) en *de verzorgingstaat beschermen en uitbouwen* (GroenLinks) geven dit goed weer. Woorden en frasen die zoal naar voren komen bij het domein ‘samenleven’, geven een aardige indicatie van de veelheid aan uitingen die in dit domein gebruikt worden door de diverse partijen. De verschillende woorden en frasen die in het domein ‘samenleven’ zijn gebruikt, zijn: *barmhartigheid, saamhorigheid, dienstbaarheid, opofferingsgezindheid, gemeenschapsgevoel, onderlinge verbondenheid* (allen ChristenUnie), *naastenliefde* (CDA en ChristenUnie), *het gebod om Hem en de naaste lief te hebben* (SGP), *behulpzaamheid* (VVD), *gemeenschapsgevoel* (D66), *solidariteit* (PvdA, SP en GroenLinks), *collectiviteit* (PvdA), *lotsverbondenheid* (GroenLinks) en *de zorg voor de zwakkeren* (CDA). Dit geeft aan dat er veel verschillende woorden en frasen bestaan rond dit domein. Het is opvallend dat politieke partijen vaak voorkeur geven aan ‘eigen’ woorden.

Een duidelijk voorbeeld van het vasthouden aan eigen woorden of frasen of zelfs vermijden van de termen van anderen is gevonden in het domein ‘opvoeding’. Confessionele sprekers hebben het steevast over *het gezin*. In het geval van de Christen Unie en de SGP gaat dit gepaard met *de kerk* en *de school*. De partijen LPF, D66 en de SP hebben het over *ouders*. PvdA spreker Bos en Kant van de SP hebben het over *opvoedingsondersteuning* waar het CDA kiest voor de *gezinscoach*. Verder versterken veel woorden het beeld en/of de uitgangspunten van bepaalde partijen. Termen als *duurzaamheid, natuur* en *matigen* onderstrepen het groene karakter van GroenLinks. De SP geeft haar gedachtegoed weer in woorden en frasen als *solidariteit* en *de strijd voor een beter bestaan*. Deze laatste frase is terug te leiden tot de ontstaansreden van het socialisme en heeft te maken met het opkomen voor ‘arme’ mensen. Dat de PvdA een sociaal-democratische partij is, wordt benadrukt door termen als het *sociaal-democratische gedachtegoed* en *sociaal-democratie*. Waar de sociaal-democratie voor staat, blijkt uit woorden en frasen als (*tegenaan van*) *de verslonzing van de openbare dienstverlening, collectiviteit* en *de toegenomen emancipatie en mondigheid van de mens zien als een positieve ontwikkeling*. Dit alles wordt versterkt doordat deze termen vaak voorbehouden zijn aan één partij. Het liberale gedachtegoed van de VVD blijkt duidelijk uit het woord *zelfredzaamheid* en de frase *overmatige wet- en regelgeving*. *Zelfredzaamheid* geeft aan dat de liberalen in principe voorstander zijn van zelfvoorziening en onafhankelijkheid. *Overmatige wet- en regelgeving* geeft aan dat de VVD voorstander is van een terughoudende, niet al te veel de wet voorschrijvende overheid. Belangrijke woorden en frasen voor de Lijst Pim Fortuyn zijn *Nederlandse kernwaarden* en *de constitutionele erfenis*. Met de *constitutionele erfenis* wordt het opnemen van de vele minderheden in Nederland door de geschiedenis heen bedoeld. Als *Nederlandse kernwaarden* voor de LPF worden zaken als de *scheiding van kerk en Staat, de vrijheid van meningsuiting, de parlementaire democratie* en *de gelijkwaardigheid tussen mannen en vrouwen, homo’s en hetero’s* genoemd. D66 noemt zichzelf een progressief liberale partij. Het liberale blijkt uit termen als *individuele vrijheid, autonomie van de individuele mens* en *individuele mensenrechten*. Het progressieve gedeelte van D66 blijkt in de tekst met name uit het woord *zelfbeschikkingsrechten*. Evenals de LPF noemt de Graaf ook de *emancipatie van homo’s, vrouwen en minderheden*.

5. Gebruik van ‘ideologische’ stijlmiddelen

Om het stijlgebruik te analyseren zijn 75 ideologisch geladen fragmenten uit het ‘waarden- en normendebat’ gebruikt. De ideologische lading is vastgesteld door te kijken naar de inhoud en thema’s van het debat. Om het stijlgebruik in de fragmenten te kunnen analyseren is gebruik gemaakt van een drietal stijlcategorieën. Deze zijn ontleend aan Sandig en Selting (1997: 138-140). Het gaat om lexicale, syntactische en retorische stijl. Lexicale stijlmiddelen zijn

bijvoorbeeld geïntensiveerd taalgebruik (Renkema 1997: 497) en perspectiefgebruik. Voorbeelden van syntactische stijlmiddelen zijn definitives, oorzaak-gevolgredenaties, tegenstellingen en vergelijkingen. Bij retorische stijlmiddelen gaat het om retorische tropen zoals metaforen en retorische figuren als retorische vragen en ironie. In elk ideologisch fragment zijn de verschillende gebruikte stijlmiddelen steeds ingedeeld in één van de categorieën, beschreven en geïnterpreteerd zoals in onderstaand voorbeeld.

Figuur 1 : Voorbeeldanalyse tekstfragment van Femke Halsema (GroenLinks)

Tekst (pag. 35-2629) Halsema (GroenLinks)	<L> Lexicale ideologie-indicatoren	<S> Syntactische ideologie-indicatoren	<R> Retorische ideologie-indicatoren
<p><R1> Het heeft er veel van weg dat <L1> het kabinet L1> het graag houdt bij normen en waarden als marketingstrategie R1>. <S1> De Raad voor maatschappelijke ontwikkeling S1> memoreert in zijn advies dat het normen- en waarden debat tot dusverre een hoog déjà-vu-gehalte heeft. <S2> Evenals vorige keren is veiligheid de aanleiding en evenals vorige keren eindigt de discussie daar tot nu toe ook mee S2>. De bijdrage van <L2> de regering L2> aan het normen- en waarden debat bestaat tot dusverre namelijk uit <R2> het aanscherpen van de strafwet, variërend van de strafbaarstelling van illegaliteit tot het invoeren van een identificatieplicht voor twaalfjarigen, en het stimuleren van nieuwe leef- en fatsoensregels in de publieke sfeer naar Gouds voorbeeld R2>.</p>	<p><L1> Perspectief: Het kabinet als derde persoon. Het wordt gebruikt om het beleid van het kabinet af te keuren. Ideologische lading: Het perspectief wordt hier gebruikt om het beleid van het kabinet af te keuren.</p> <p><L2> Perspectief: De regering (3^e persoon) wordt hier gebruikt om aan te geven welke maatregelen er getroffen zijn. Uit de volgende zin blijkt dat GroenLinks (op één na) tegen de maatregelen is. Ideologische lading: Het kabinet wordt verbonden aan maatregelen (<i>het aanscherpen van de strafwet, variërend van de strafbaarstelling van illegaliteit tot het invoeren van een identificatieplicht voor twaalfjarigen</i>) waar GroenLinks het ideologisch gezien niet mee eens is. Dit wordt waarschijnlijk gedaan om stelling te nemen.</p>	<p><S1> Beroep op een autoriteit: Halsema haalt het RMO (zoals De Graaf dat eerder ook al heeft gedaan) aan. De Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling doet onderzoek naar maatschappelijke ontwikkelingen en geeft aan de hand hiervan advies. Ideologische lading: Halsema gebruikt uitspraken en analyses van het RMO om het beleid van het kabinet te bekritisieren.</p> <p><S2> Vergelijking: Een vergelijking van vorige keren dat normen en waarden onder de aandacht werden gebracht met de huidige aandacht voor normen en waarden. Vooral de woorden <i>evenals</i> (2x) en <i>vorige keren</i> duiden op een vergelijking. Ideologische lading: Halsema gebruikt de vergelijking om aan te geven dat zij het niet eens is dat een dergelijk debat ontstaat met als aanleiding veiligheid en zich niet verder strekt dan dit onderwerp, waardoor het volgens haar ook nu niet zal slagen.</p>	<p><R1> Sarcasme: Halsema noemt het beleid van het kabinet een <i>marketingstrategie</i>. Ideologische lading: Halsema keurt het beleid spottend en gekscherend af door het te omschrijven als een <i>marketingstrategie</i>.</p> <p><R2> Enumeratio: Opsomming van een aantal maatregelen/acties van het kabinet dat negatief wordt beoordeeld. Wel zegt Halsema in de volgende zin dat de laatste actie wel positief is, welke de opsomming enigszins verzwakt. Ideologische lading: Opsomming van een aantal zaken die verkeerd gaan en beter kunnen.</p>

In de 75 geselecteerde fragmenten zijn in totaal 414 ideologische stijlmiddelen aangetroffen. Alle politici maken gebruik van lexicale, syntactische en retorische stijlmiddelen die als 'ideologisch' geïdentificeerd kunnen worden, al is er enige variatie in de frequenties (zie tabel 3).

Tabel 3: Gebruik van lexicale, syntactische en retorische 'ideologische' stijlmiddelen

Spreekster (partij)	Aantal fragmenten	Lexicale stijlmiddelen	Syntactische stijlmiddelen	Retorische stijlmiddelen	Totaal stijlmiddelen
Rouvoet (ChristenUnie)	11	35	22	11	68
de Graaf (D66)	8	13	18	5	36
van der Vlies (SGP)	8	9	30	18	57
Kant (SP)	7	13	34	6	53
Zalm (VVD)	11	27	22	6	55
Rietkerk (CDA)	8	14	19	14	47
Bos (PvdA)	8	10	11	10	31
Halsema (GroenLinks)	8	14	18	15	47
Herben (LPF)	6	9	9	2	20
Totaal	75	144	183	87	414

5.1 Lexicale stijlmiddelen

De belangrijkste aangetroffen vormen van lexicaal taalgebruik zijn perspectieven, geïntensiveerd taalgebruik en in mindere mate metaforen. Opvallend aan perspectiefgebruik is dat de eerste persoon veelal gebruikt wordt om iets positiefs te vermelden en de derde persoon meestal wordt gebruikt om anderen negatief weer te geven. Dit congrueert overigens met de ‘ideological square’ van Van Dijk (1998: 267). Wel zijn er ook afwijkingen gevonden. In deze gevallen gaat het veelal om instemming met een politicus van een andere partij. Verder komt in de perspectiefanalyse naar voren dat perspectief ook gebruikt wordt om expressie en emotie te uiten, de hoedanigheid van de woordvoerder weer te geven, om toehoorders aan iets te herinneren en om meningen, standpunten, visies en dergelijke weer te geven.

Metaforen zijn erg geschikt om met weinig woorden inzicht te geven in abstracte en complexe zaken. Het gebruik van een metafoor leent zich dus ook goed om een snel en begrijpelijk inzicht te geven in bepaalde idealen. CDA’er Rietkerk wil dat het gezin weer actueel wordt en gebruikt hiervoor de metafoor: *het gezin afstoffen*.

Bij geïntensiveerd taalgebruik worden lexicale, semantische en stilistische intensiverers onderscheiden met in totaal achttien subcategorieën (Renkema 1997: 497-498). Veel van deze categorieën zijn aangetroffen in het waarden- en normendebat. De belangrijkste lexicale categorie zijn de ‘basisversterkers’ zoals *heel*, *erg* en *zeer*. Basisversterkers zijn populair bij alle woordvoerders in dit debat. Semantisch intensiverende nomina en bijwoorden vormen belangrijke bouwstenen om idealen weer te geven. Nomina als *wangedrag* (Kant, SP) en *hufterigheid* (Bos, PvdA) geven duidelijk weer hoe over iets gedacht wordt. De politici maken veel gebruik van bijvoeglijke naamwoorden, bijv. *belangrijke*, *essentiële*, *fundamentele* enz. om een waarde toe te kennen, uitdrukkingen als *terugtrekkende (overheid)* en *geldinbrengende (automobilist)* voor typering, en kwantificaties als *meest* en *enorme*. Ook bijwoorden worden veel gebruikt om iets te benadrukken, bijvoorbeeld een hoedanigheid: “...*het oproepen tot haat of heilige oorlog vanaf de kansel moet krachtig worden bestreden*” (Herben, LPF) of een voorwaarde: “*Het gaat om de minimumbasis die wij willen hebben waarnaar alle Nederlanders zich moeten gedragen*” (Zalm, VVD). Voorbeelden waarin sprekers belangrijke stukken tekst metacommunicatief markeren, zijn: “...*, en dat is relevant, ...*” (Rouvoet, CU) en “...*in het bijzonder...*” (van der Vlies, SGP).

5.2 Syntactische stijlmiddelen

Onder syntactische stijlmiddelen vallen definitie, oorzaak-gevolg, tegenstellingen, vergelijkingen, beroep op een autoriteit, aperte beweringen, overdrijving en pragmatische technieken. Met name de eerste vier blijken erg van belang en zijn hieronder besproken.

Definities kunnen veel inzicht geven in ideologieën, omdat deze bijzonder geschikt zijn om begrippen van een betekenis te voorzien. Hoe iemand iets ziet, kan iets zeggen over de idealen van deze persoon. Opmerkelijk is het feit dat veel sprekers gebruik maken van negatieve definities. Dit zijn definities die omschrijven wat iets niet is. Een voorbeeld is: “*Voor de SP-fractie is een school dan ook geen leerfabriek waar leerlingen uitsluitend worden klaargestoomd voor een beroep of een vervolgopleiding* (Kant, SP).

In oorzaak-gevolgrelaties kunnen zowel oorzaken als gevolgen simpel of complex zijn. In het waarden- en normendebat zijn al deze varianten aangetroffen, maar complexe oorzaken en gevolgen overwegen, zoals te verwachten is bij een gecompliceerd en abstract vraagstuk als ‘waardenvervaging’. Politici verschillen vaak van mening over oorzaken en gevolgen. Oorzaak-gevolgredeneringen zijn daarom zeer zinvol bij het inzicht verkrijgen in een bepaalde ideologie.

Voor vrijwel alle aangetroffen tegenstellingen geldt dat steeds iets positiefs met iets negatiefs wordt vergeleken. Op deze manier moet blijken hoe sprekers tegen iets aankijken, namelijk wat zij wel en niet als positief zien. Een voorbeeld is: “*De hoofdlijn van onze benadering is in ieder geval niet méér regels, maar minder en dan regels die innerlijke overtuigingskracht hebben en respect afdwingen*” (Zalm, VVD). Tegenstellingen zijn er in een directe en indirecte variant. Directe tegenstellingen worden gevormd door direct tegenovergestelde woordparen. Een voorbeeld is: “*Het is een misverstand te denken dat als de georganiseerde solidariteit afneemt, de spontane maatschappelijke solidariteit zal toenemen*” (Kant, SP). Indirecte tegenstellingen worden gevormd door woordparen die niet direct tegenovergesteld zijn, maar wel bestaan uit een positief en een negatief beoordeeld woord, zoals in het volgende voorbeeld: “*Het is te gek voor woorden dat we ons voor de buis ‘vermaken’ met moord en verkrachting, terwijl we ervan gruwen – terecht – als het in onze wijk of straat gebeurt*” (Van der Vlies, SGP).

Tegenstellingen blijken uitermate geschikt om de verschillen tussen idealen weer te geven. “*In het verlengde daarvan onderstreep ik het belang van de waarden van barmhartigheid en naastenliefde, waarden die wat mij betreft meer zijn en dieper gaan dan solidariteit, en naast de bereidheid tot delen ook noties als dienstbaarheid en opofferingsgezindheid omvatten*” (Rouvoet, ChristenUnie). Uit de woorden *meer zijn* en *dieper gaan dan*, blijkt dat het om een vergelijking gaat. Rouvoet legt uit waarom hij de termen *dienstbaarheid en opofferingsgezindheid* prefereert boven het uit het socialisme afkomstige woord *solidariteit*.

5.3 Retorische stijlmiddelen

De volgende retorische stijlmiddelen zijn geanalyseerd: *Allusies* (bekende personen of teksten toegepast in een nieuwe situatie), *Anaforen* (opsomming van minimaal drie, met eenzelfde woord beginnende, zaken), *Antimetabolen* (zelfde woorden, die omgedraaid nog een keer weergegeven worden), *Correctio* (het zichzelf verbeteren), *Ekfonesis* (het uitroepen van emoties als ‘*ach*’ en ‘*helaas*’), *Epitropen* (onverwachte wendingen van de spreker), *Gnomen* (bekende, direct herkenbare uitspraken), *Enumeratio* (opsomming), *Occupatio* (het aanreiken van een argument omdat vervolgens te weerleggen), *Paraleipsis* (taalgebruik dat erop duidt dat men het ergens niet over wil hebben) en spottende vormen als *Ironie*, *Sarcasme* en *Cynisme*.

Door alle onderzochte sprekers is gretig gebruik gemaakt van retorische stijlmiddelen. Bijvoorbeeld om te overtuigen, kritiek te leveren, emoties te tonen of voor het verkondigen van ideeën, standpunten of meningen. Om overtuigend over te komen maken sprekers veel gebruik van opsommingen en retorische vragen. Stijlfiguren als ekfonesis en epitropen, die emoties helpen uiten, vertellen veel over de gevoelens en daarmee indirect ook over de idealen van een spreker. Van retoriek wordt ook gebruik gemaakt om kritiek te uiten. Het is dan ook niet vreemd dat met name de oppositie dankbaar gebruik maakt van bekritisierende stijlmiddelen als sarcasme en cynisme. Ook metaforen en metoniemen blijken zich hiervoor te lenen. Ten tijde van het waarden- en normendebat zaten de drie socialistische partijen in de oppositie, terwijl er een als rechts te omschrijven kabinet aan het bewind was. De drie sprekers worden in dit debat dan ook gekenmerkt door kritisch taalgebruik. Vooral Kant (SP) en Halsema (GroenLinks) komen op sommige momenten fel uit de hoek. Kant maakt hierbij gebruik van retorische stijlmiddelen die alleen bij haar zijn aangetroffen. Zo heeft zij in het debat het ‘alleenrecht’ op het gebruik van een paraleipsis, een antimetabool, een zuivere anafoor en een kwantificator. De drie socialistische sprekers maken alle drie gebruik van sarcasme. Kant gebruikt ook een spottende vorm die valt te omschrijven als cynisme. Het felle, kritische taalgebruik is mogelijk te verklaren doordat het beleid van dit kabinet niet

overeenkomt met de idealen van de socialisten. De spreekbeurt van liberaal Zalm wordt dan ook gekenmerkt door veel interrupties, wat wellicht de oorzaak is van het feit dat Zalm erg lang in steeds weer nieuwe pogingen doorgaat op het punt ‘minder regelgeving’. Hierbij gebruikt hij opvallend veel stijlmiddelen als opsommingen, metaforen en als enige in het debat een litotes.

Ten tijde van het waarden- en normendebat maakte het CDA als grootste en enige christelijke partij deel uit van de regering. Hoewel CU en SGP in de oppositie zitten, zijn ze redelijk tevreden over het kabinet. Toch zijn er duidelijke verschillen tussen deze twee christelijke partijen en de christen-democraten, die tot uiting komen in stijl. De oubolligheid blijkt verder uit het gebruik van een aantal belerende zedenspreuken (gnomen) die afkomstig zijn uit de bijbel.

6. Conclusie

In dit onderzoek is beschreven op welke wijze ideologieën naar voren komen uit het taalgebruik van hedendaagse politici en welke verschillen er zijn tussen de drie brede ideologische stromingen. Verschillen tussen ideologische stromingen bleken uit zowel woord- als stijlgebruik. Op woordniveau bleek dit uit het feit dat er woorden zijn die gerekend worden tot het vocabulaire van een bepaalde partij of stroming. Ook is aangetoond dat sprekers sommige woorden heel vaak of helemaal niet gebruiken. Als het gaat om stijlgebruik blijken de verschillen het sterkst uit syntactische stijlmiddelen als definitives, oorzaak-gevolgredeneringen, vergelijkingen en tegenstellingen. Hierbij gaat het om verschillende interpretaties van begrippen, oorzaken en gevolgen, en aanpakmethodes.

Enige voorzichtigheid is geboden bij het generaliseren van deze observaties. Er zijn uitingen van negen verschillende politieke woordvoerders geanalyseerd, die weliswaar elk hun partij vertegenwoordigen, maar die daarnaast ook idiosyncratische voorkeuren en gewoontes in hun taalgebruik zouden kunnen vertonen. Hier zou een grotere steekproef wenselijk zijn. Toch zal hieronder gepoogd worden om te schetsen hoe de verschillen tussen de drie ideologische stromingen in dit debat in het taalgebruik van de woordvoerders naar voren komen.

Van oudsher verschillen socialisten en liberalen als het gaat om de mate waarin economische ongelijkheid aanvaardbaar is. Sterke tegenstellingen op woordniveau vormen bijvoorbeeld *zelfredzaamheid* (VVD) en de van Halsema afkomstige frase *grote zorgen over toenemende armoede en dakloosheid*. Verder blijkt een groot verschil van mening te bestaan omtrent de verhouding tussen overheid en burger. Waar de liberalen van mening zijn dat er meer van burgers verwacht mag worden, vinden de socialisten dat de burger meer mag verwachten van de overheid. Waar de liberalen tegen teveel overheidsbemoeienissen zijn en regelgeving willen inperken, zijn de socialisten van mening dat *de openbare dienstverlening verslonst wordt* (PvdA) en willen zij *de verzorgingstaat beschermen en uitbouwen* (GroenLinks).

In het waarden- en normendebat zijn verder de traditionele tegenstellingen tussen de liberalen en de confessionelen aangetroffen. Deze liggen niet op economisch, maar eerder op immaterieel en ethisch gebied. Waar de liberalen voor vrijheid op zowel economisch als niet-economisch vlak zijn, hebben de confessionelen de neiging om de overheid een rol toe te kennen als het gaat om niet-economische zaken. Confessionelen vinden dat de overheid een zekere morele leidersrol moet hebben. Dit blijkt bijvoorbeeld uit thema's als *de bescherming van het leven* en het willen verbieden van seks en geweld op televisie. Liberalen hechten echter veel waarde aan individuele vrijheid en zijn van mening dat zaken die zij omschrijven

als *zelfbeschikkingsrechten* en *autonomie van de individuele burger* in de *individuele keuzesfeer* liggen.

Confessionelen en socialisten zijn beiden voor een op de voorgrond tredende overheid. Wel zijn hier duidelijke verschillen in aan te geven. Waar de confessionelen overheidsbemoediging op het gebied van moreel-ethische zaken wenselijk vinden en niet zozeer op economisch niveau, is dit bij de socialisten net andersom. Evenals de liberalen, zijn ook de socialisten van mening dat een politicus zich eigenlijk niet bezig zou moeten houden met zaken als normen, waarden, fatsoen, beschaving en dergelijke. Normen en waarden worden door de socialisten vanuit een ‘sociaal-ethische’ kant bekeken. Hierbij gaat het niet om het bepalen van wat mensen wel en niet mogen zien op televisie of vraagstukken omtrent de bescherming van het leven, maar eerder om zaken als de onwenselijke afbraak van de verzorgingsstaat met gevolgen als *toenemende armoede*.

Dit onderzoek is een aanzet tot het vinden van manieren om ideologie te onderzoeken aan de hand van woordbetekenissen en stijlgebruik. Het gaat om woorden, frasen en stilistische formuleringen uit één debat. De lijst van ‘nestgeur’-woorden en ‘ideologische’ stijlmiddelen zou kunnen worden uitgebreid door analyses van door een partij gebruikte media, politieke speeches en lijsttrekkerdebatten. Daarnaast zou in vervolgonderzoek aandacht besteed kunnen worden aan interactionele en sequentiële aspecten, die hier buiten beschouwing gebleven zijn.

Noot

- ¹ We zijn dank verschuldigd aan Benjamin Derksen, Lobke Hurkmans en een anonieme beoordelaar voor waardevolle kritiek en suggesties. Uiteraard blijven alle resterende tekortkomingen onze verantwoordelijkheid.

Literatuurlijst

- Billig, M. (1991), *Ideology and opinions. Studies in rhetorical psychology*, Londen: Sage.
- Bolkestein, F. (1998), Wie de vorm beheerst is de inhoud meester: over retorica en politiek, *Onze Taal* 67(2-3): 56-58.
- Bowers, J.W. (1964), Some correlates of language intensity, *The Quarterly Journal of Speech* 4: 415-422.
- Burger, P., & J. de Jong (1997), *Handboek Stijl. Adviezen voor aantrekkelijk schrijven*, Groningen: Martinus Nijhoff.
- van Dijk, T.A. (1989), Mediating racism, in R. Wodak (red.), *Language, power and ideology. Studies in political discourse*: 199-226, Amsterdam: Benjamins.
- van Dijk, T.A. (1998), *Ideology. A multidisciplinary approach*, Londen: Sage.
- van Dijk, T.A. (2002), Political discourse and political cognition, in P.A. Chilton, (red.), *Analysing political discourse: Theory and practice*: 203-237, New York: Routledge, Taylor and Francis.
- Fairclough, N. (1995), *Critical discourse analysis. The critical study of language*. Londen: Longman.
- Hall, S. (1996), The problem of ideology: Marxism without guarantees, in D. Morley & K.H. Chen, (red.), *Critical dialogues in cultural studies*: 25-46, Londen: Routledge.
- Hartveldt, D. (1978), *Taal en samenleving. Over de sociale functies van taal, ideologie en taalvariatie*. Baarn: Ambo.
- van Lint, P. (1985), Retorische kritiek en politieke retorica. Socioretorische aspecten van politieke retorica, in het bijzonder in de ethermedia. *Massacommunicatie* 13: 54-68.
- Renkema, J. (1997), Geïntensiveerd taalgebruik: een analyseschema, in: H. van den Bergh, D. Janssen, N. Bertens & M. Damen (red.), *Taalgebruik ontrafeld*: 495-504, Dordrecht: Foris.
- Sandig, B., & M. Selting (1997), Discourse styles, in T.A. van Dijk. (red.), *Discourse as structure and process. Discourse studies: A multidisciplinary introduction. Volume 1*: 138-156, Londen: Sage.
- Sauer, C. (1989), Structures of consensus-making and intervention: The concept of Nazi language policy in occupied Holland (“Deutsche Zeitung in den Niederlanden” 1940-1945), in R. Wodak (red.), *Language, power and ideology. Studies in political discourse*: 3-38, Amsterdam: Benjamins.